

Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

(2018). *Българско царство*. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Николов. Отговорен редактор доц. д-р Ангел Николов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 845 с. ISBN 978-954-07-4490-2

Ивайла Попова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Сборникът *Българско царство* е в чест на 60-годишнината на нашия колега и преподавател, заместник-декана на Историческия факултет на Софийския университет доц. д-р Георги Николов. Издаден е от Университетското издателство „Св. Климент Охридски“ през 2018 г. и е в обем от 845 страници. Сборникът започва с предговор на отговорния редактор доц. д-р Ангел Николов, следват две статии, първата от които е посветена на творческия път на доц. Георги Николов от Кирил Господинов, а другата съдържа библиография на трудовете на юбилея от Красимир С. Кръстев. В библиографията са включени 4 монографии, 61 научни статии и студии, един учебник, няколко учебни помагала, 39 рецензии и отзиви, 75 научнопопулярни статии и 41 библиографии и биобиблиографии.

Същинското съдържание на сборника се състои от 46 научни статии от български и чужди колеги, учители и ученици на доц. Георги Николов. Съдържанието е изградено предимно на хронологически принцип и е посветено основно на средновековната история на България и българите, техните взаимоотношения с Византия, с араби, руси, латини и т.н. Винаги е трудно да се представят по задоволителен начин сатиите от подобен научен сборник заради техния голям брой и хетерогенност.

Първата статия е на Радивой Радич относно интелектуалното наследство от Античността и неговата рецепция през Средновековието, разгледани са отношенията Античност – Средновековие, проследени са промени, които още средновековните автори виждат в Средновековието спрямо Античността, както и мнението на византийските автори за класическото образование, а също и приемът на античното интелектуално наследство в Арабския свят.

Археологическите теми са представени с докладите на Дочка Владимирова-Аладжова (*Анонимен печат от края на V и нач. VI в., открит в Сердика*), на Людмила Дончева-Петкова (*Керамика от езическите некрополи в България (края на VII – 60-те години. на IX в.)*) и на Жана Жекова (*Две бронзови матрици на цар Петър I (927 – 969), намерени в Плиска*). В този контекст трябва да споменем и статията на Иван Йорданов и Димитър Стоименов. Статията е посветена на колекцията от средновековни печати от Скопие. Тази работа е базирана върху 80 сфрагистични паметника, публикувани от Роберт Михайловски в списание *Byzantion*, 86, 2016, pp. 261 – 316. Авторите отправят бележки относно начина на подреждане на материала и отсъствието на хронологически анализ в тази публикация. Съответно в настоящата статия е направена нова подредба според класификацията на византийските корпуси със запазена номерация на издателя – поделени са съответно на владетелски печати, такива с дворцови титли, армия, провинция, частни печати, анонимни печати и неразчетени печати. В статията е направен и хронологически анализ на печатите и също така в таблица са представени печатите според тяхното местонамиране с цел търсенето на закономерности.

Ранната българска и балканска средновековна история е обект на интерес в статиите на Валентин Плетньов, Мартин Хурбанич, Теодор Димитров, Кирил Маринов, Дмитрий Поливянный. В. Плетньов разглежда епархиите на Скития и Втора Мизия през V и VI в. Авторът въз основа на изворов материал (преди всичко епархийски списъци) подробно проследява промените, които настъпват в църковната организация в тези региони през посочения период. М. Хурбанич разглежда аварската обсада на Константинопол от 626 г. в историографията и заключава, че първият опит за комплексно, интердисциплинарно и систематично проучване е негово дело в монографията му Hurbanič, M. *Konstantinopol 626. Posledni bitva antiky*, Praha, 2016. Следващата статия в сборника е посветена на Юстиниановата чума в периода 541 – 750 г. и нейните икономически ефекти. Авторът, Теодор Димитров, проследява демографските и икономическите последици от този бич на Средновековието въз основа на данните от историческите извори. Последиците, като инфлацията, промените в стандарта на медните монети, намаляването на данъчните постъпления в хазната и др., според автора водят до трайна дестабилизация на икономиката на Византийската империя. Тези неблагоприятни ефекти от чумата в икономиката се преодоляват чак в края на VIII в. Кирил Маринов се

спира още веднъж върху сведенията на Теофан Изповедник за заселването на българите по Долни Дунав, разглеждайки идеологическите перспективи в извора. Въз основа на изворов анализ авторът заключава, че анонимният автор, вероятно Траян Патрикий от първата четвърт на VIII в., чийто текст е в основата на Теофановото съобщение, предава истинно имената на Кубрат, Аспарух, Батбаян. От своя страна, Теофан оценява миграцията и трайното заселване на българите по Долни Дунав през призмата на събитията от второто десетилетие на IX в., когато българите сериозно заплашват Византия. Според Маринов Теофан въвежда в текста на този по-ранен извор редица „многозначителни епитети“, които придават на повествованието „отчетливо идеологическо измерение“. Дмитрий Поливянний се спира в своята статия върху *Именника на българските ханове*, правейки съпоставка с други изброявания на ранносредновековни владетели. Анализирайки текстове на *Именника*, запазени в три древноруски сборника от края на XV – XVI в., авторът заключава, че *Именникът* е съставен по времето на цар Симеон Велики и най-вероятно в ръцете на Симеоновите книжовници е имало незавършен списък с имената на езическите владетели на България.

В други доклади е обърнато внимание на **средновековната българска култура**. Милияна Каймакова изтъква важните данни за зараждането и началното развитие на дворцовата култура през първата половина на IX в. Въз основа на изворови сведения авторката проследява изграждането на владетелския двор и разкрива характерните черти и прояви на дворцовата култура в Плиска – ханската резиденция, изграждането на вътрешен град; спира се на монументалния характер на сградите – целия дворецов комплекс с Големия дворец (Тронна палата), Малкия дворец – жилище и култова сграда. Като важен елемент в дворцовата култура са отбелязани каменните надписи, които представляват каменната историопис на българското ханство. Посочено е и значението на изкуството (каменната пластика, златните и сребърните предмети), церемониите (клетва върху оръжието, договорна клетва, жертвоприношения), пиршествата. Авторката достига до извода, че владетелският двор се превръща в своеобразен театър на ханската власт, в който се разиграват сцени на нейната репрезентация. Интересна е статията на Албена Миланова, която разглежда въпроса за властта и пропагандата чрез политически послания в българската ранносредновековна скулптура (VIII – средата на IX в.). Тя се спира на *идеологията в сполии* – преизползването на антични архитектурни детайли във владетелските сгради в Плиска, които представляват един вид *translatio*, придаващ значимост на новите български строежи. Тази *пропаганда чрез сполии* е насочена към реализиране на една от основните политически цели на младата българска държава – легитимирането на правото ѝ на съществуване върху земите на *Rex Romana*. Авторката Албена Миланова се спира и върху любопитния проблем за *отвлечените статуи* – по време на

похода на хан Крум през 813 г., разгледан като механизъм за снабдяване с цивилизационни маркери и властови символи за една укрепваща държавност. Тя вижда в този акт на българите не само *translatio artium*, но по-скоро акт на държавна пропаганда като *translatio potentii*. В контекста на изследванията, посветени на средновековното българско изкуство, трябва да споменем и статията на Елка Бакалова и Любен Домозетски, които съсредоточават своето внимание върху стиловите тенденции в стенната живопис по българските земи през XIV в.

Някои автори фокусират вниманието си върху **дипломацията** на Средновековна България. Петър Ангелов поставя за разглеждане въпроса за отношенията на религията с дипломацията в Средновековна България, а Григори Симеонов проследява местата за срещите на високо равнище между българи и византийци в периода VIII – X в. Михаил Бибииков пък проучва договорите на Русия с Византия в контекста на международните отношения. Петър Ангелов се спира на някои ключови моменти от взаимоотношенията между България и Византия, като проследява използването на религиозни аргументи и обосновка, разглежда съдържанието и смисъла на дипломатическия церемониал при сключването на договори. Авторът стига до извода, че българският цар Симеон е трезвомислещ политик, за когото държавните интереси са на първо място, а принципите на християнството и божии предписания имат значение за него дотолкова, доколкото могат да служат за защита на тези интереси. Проф. П. Ангелов посочва, че аргументът „обща вяра“ е умело използван не само от цар Калоян в кореспонденцията му с папата, но също и от цар Иван Александър в отношенията му с император Андроник III Палеолог. В статията на Григори Симеонов от описаните срещи между Тервел и Юстиниан II (705 г.), Крум и Лъв V (813 г.), Симеон и Николай Мистик (август 913 г.), Симеон и Роман Лакапин (9 ноември 924 г.?) авторът прави следните заключения. 1. Императорът отдава много по-голямо значение на мястото на срещата и начина, по-който се придвижва делегацията. Преговорите се водят на византийска територия, в самото сърце на империята. 2. Евдомонът, с неговото важно значение като място за провъзгласяване на императори през Късната античност, трудно би могъл да бъде предложен от самите византийци. За Симеон може със сигурност да се приеме, че целенасочено избира това предградие на Константинопол за място на срещата с Николай Мистик. За Роман Лакапин е немислимо да се срещне със Симеон на Евдомона, затова той избира брега при Космидиона. 3. Хеландият и по-късно дромонът на василевса е използван от императора, за да се изтъкне ромейското превъзходство по море. 4. Що се отнася до срещите на Тервел и на Петър с византийския император, то основна роля тук играят мирните отношения между двете страни. Следващата статия – на Михаил Бибииков, разглежда договорите на Русия с византийците от 907 г., 911 г., 944 г. и 971 г., запазени в *Повесть временных лет*. Проф. М. Бибииков

отбелязва, че руско-византийските договори са най-старите дипломатически актове на Древна Русия и договорите, стигнали до нас в староруска версия, са имали византийски дипломатически прототипи. Въз основа на анализ на посочения и на редица други извори авторът стига до заключението, че тези договори съдържат важни свидетелства, характеризиращи древноруската държавност. По-специално – съществуването на княжеска канцелария и на държавна дипломатическа служба, формиране на социална йерархия, функциониране на търговска организация. Михайло Попович също посвещава своята статия на дипломатията, проследявайки ролята на Атонските манастири като контактна зона между Венеция и Османската империя, както и ролята на Мара Бранкович като медиатор в преговорите за сключване на мир между Мехмед II и венецианците в периода 1470 – 1476 г.

Темата за **изворите** за средновековната българска история е богато отразена в сборника. Красимир С. Кръстев проучва арабските и сирийските извори за управлението на хановете Крум и Омуртаг, докато Петер Шрайнер изследва хрониката на Джовани Дяконо (Йоан Дякон) с нови или слабо познати данни за средновековната история на българите. Статията разглежда две конкретни сведения. Първото сведение, познато в нашата историография, споменава пратеничеството на сина на венецианския дож Орсо Партечипацио – Пиетро, в Константинопол през 912 г., където той е приет тържествено, получава титлата протоспатарий от Лъв VI и по време на обратния път е пленен в хърватските земи от Михаил (Вишевич, княз на Захълмие) и е изпратен в изгнание при българите на цар Симеон. По-късно е освободен след пратеничество на бъдещия епископ на Маламоко – Доменико. Второто споменаване на българите в хрониката на Джовани Дяконо според проф. Шрайнер е непознато. За българите става въпрос при разказа за брака на Йоан – сина на дожа Пиетро II Орсеоло (998 – 1008), с Мария Аргиропулена – сестра на бъдещия император Роман III Аргир (1028 – 1034). Сведението споменава неизвестен поход на Василий II срещу българите на Самуил през 1004 г. Темата за изворите за средновековната балканска история е продължена и в статията на проф. Лилиана Симеонова, която привежда сведения от Лиудпранд Кремонски за *италианската* политика на императорите Роман Лакапин и Константин VII Багренородни. Евелина Минева идентифицира познат, но останал неразгадан до момента византийски извор за Българското царство. След задълбочен анализ на текстовете авторката стига до извода, че фрагментите са част от неизвестно и непубликувано писмо на император Теодор II Ласкарис, в което той разказва за епизод по време на похода си в България през 1254 – 1256 г., най-вероятно за зимно премеждие при обсадата на крепостта Цепина. Александър Николов изследва фрагменти от Морейската хроника в нейната гръцка, арагонска и старофренска версия, прилагайки български преводи на съответните пасажии, които разглеждат проблема за участието на куманите и българите във военни-

те действия срещу латинците на Балканите след Четвъртия кръстоносен поход. Темата за изворите е продължена и в статиите на Мирена Славова и Кирил Господинов. Проф. Славова прави нов съвременен превод на важните за българската история сведения от Георги Пахимер за събитията в българската история в периода 1278 – 1280 г., а Кирил Господинов прави нова реконструкция на хронологията на събитията в същия период. Почти същият хронологически период е обект на изследване и от Сашка Георгиева, която се спира на брачната дипломация на Георги I Тертер с татарите. Авторката обобщава, че дори осъществен под диктата на военното превъзходство на татарите, бракът между дъщерята на Георги I Тертер и първородния син на Ногай трябва да се разглежда не като акт на безсилие, а по-скоро като успешен изход за българите от крайно тежко положение.

Проблемите на взаимоотношенията между **българи, византийци и руси в периода 969 – 971 г.** са обект на изследване от Мирослав Лешка (*The Bulgarians' attitude towards the 971 expedition of John I Tzimiskes – some remarks*), Ясек Бонарек (*Tzimiskes, Svyatoslav and Bulgarians – the winners and the defeated*) и Михаил Раев (*The textual discrepancies amongst the medieval Russian chronicles about the Balkan campaign of Prince Sviatoslav in 971*). Статията на Мирослав Лешка разглежда българското отношение към експедицията на Йоан Цимисхий от 971 г. Въз основа на изворите за периода – Лъв Дякон и Йоан Скилица, хронологически е проследена историята на събитията от 969 г. до 971 г. Авторът стига до заключението, че в началната фаза на експедицията на Йоан Цимисхий през 971 г. българите заемат изчаквателна позиция спрямо византийците. Тяхното отношение се променя след превземането на Преслав от византийците през април 971 г., което показва тяхната сила и надеждата за краен успех срещу Светослав. Българите решават да изоставят договора с русите и да не оказват съпротива на византийската войска. Според Лешка българите не са в състояние да консолидират държавните си структури, докато византийците воюват с русите при Дръстър и като резултат стават лесна плячка на Византия, която се превръща от защитник в агресор.

Графитите от Средновековието са обект на интерес за Явор Митов и Тома Томов. Митов разглежда графитите като извор за средновековната народна култура, давайки пример с графити от църквата „Св. Георги“ в Колуша, Кюстендил (графити на конници, воюващи или ловуващи, хора, слънчеви изображения, пентаграми и други геометрични фигури, морски кораби, растителни мотиви). Тома Томов посвещава своята статия на гербовете графити от храма „Св. София“ в Константинопол, предлагайки три идентификации, които обаче (поради спецификите на хералдиката, основана на цветовете, които при графитите липсват) са обосновани, но остават предполагаеми.

Темата за **ролята на манастирите** в средновековната българска история и култура е засегната в няколко доклада. Виолета Нешева разглежда проблема

за Мелнишкия манастир „Св. Богородица Пантанаса“ като мемориал на деспот Алексей Слав. След обстоен археологически и изворов анализ авторката достига до извода, че е представлявал частно имение на владетеля, обезпечаващо сигурност и комфорт за бѣднините му – на него и семейството му, при отказ от власт. Нешева изказва хипотезата за замонашването на Алексей Слав между 9 април 1229 г., когато е споменат за последно като действащ владетел, и 9 март 1230 г. – битката при Клокотница с победа на Иван Асен II, с която се слага край на държавата му. В манастирската църква „Св. Троица“ са открити 4 погребения, за които се изказва хипотезата, че са на деспот Алексей Слав, втората му съпруга и двама мъжки потомци от двата му брака. Изследвания на костите сочат наличие на чумен патоген, което кара авторката да заключи евентуална смърт от болест на деспота и семейството му. Във връзка с темата за манастирите в настоящия сборник трябва да споменем и статията на Елена Костова, която проследява владенията на атонските манастири „Ватопед“ и „Ивирон“ в Мелник въз основа на три документа от XIV в. Калина Минчева прави едно пространно експозе върху историята на манастира „Св. Йоаким Осоговски“ и неговата роля в българската история.

Вниманието върху **градовете** насочват в своите статии Ани Данчева-Василева (*Социална стратиграфия на населението в средновековна София (Сердика – Средец – Триадица – София) през IV – XIV в.*), Владимир Ангелов (*Пловдив във византийските исторически съчинения от XV в.*) и Силвия Аризанова (*Проблеми на селищната мрежа в Лудогорието през XIII – XV в.*).

Анализи на творби от **старобългарската литература** също намират място в сборника. Статията на Анисава Милтенова и Иван И. Илиев допълва изследванията върху творчеството на митрополит Киприан. Станойе Боянин пък разглежда проблема за консумацията на кръв (категориите чисто и нечисто) в творби на Константин Фолософ Костенечки, а от своя страна, Ирена Шпадиер изследва Хилендарския ръкопис № 505, съдържащ произведения на старата сръбска литуратура. Надя Манолова прави интересни наблюдения върху запазен псалтир от 1495 г. от печатницата в Цетине и неговата употреба не само в богослужението на Трънско, но и при обучението на нови духовници и грамотни хора. Ангел Николов пък проучва неиздадени български приписки от московското старопечатно издание *Книга о вере* (1648), запазена във фонда на Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив.

Във връзка с изследванията на юбиларя върху **центъра и периферията** на Българското царство е статията на Пламен Павлов, който проследява българската власт отвъд реките Тимок и Морава в периода края на VII – средата на IX в. Ядрото на това пространство, или на българския исторически Северозапад, е Поморавието. Въз основа на разгледаните извори и хронологията на историческите събития авторът заключава, че земите около Ниш, Белград и Срем са неразделна част от Българското царство до 1018 г. Авторът също така

посочва, че неслучайно както за византийските автори, така и за западните рицари от първите три кърстоносни похода (1096 – 1097, 1147, 1189 – 1190) България започва от Белград. Именно тогава западните автори говорят за *Голямата българска гора*, която се простира между Белград и Ниш или дори до София. Съответно възстановяването на българската власт в Северозапада е един от важните приоритети на Асеновци след възстановяването на Българското царство през 1185 г.

Безспорен интерес представлява и статията на Анелия Маркова, която представя **въстанието на Петър и Асен** през „призмата“ на едно слънчево затъмнение. Разгледани са данните на изворите и историографията за хронологията на въстанието на Петър и Асен и последващите действия от българска и византийска страна. Успоредно с това е проследено слънчевото затъмнение въз основа на данни от НАСА. Според авторката единствената възможност, която отговаря на описаните в изворите данни, е затъмнението да е на 4 септември 1187 г. От това Маркова заключава, че бунтът на Алексий Врана се датира есента на 1187 г. и съответно походът на Исак II Ангел в България, завършил с примирието в Ловеч, е през пролетта на 1188 г., което съответно позволява въстанието на Петър и Асен да бъде датирано зимата – пролетта на 1186 г.

Любопитна е статията, посветена на **трапезата на владетеля** в Балканското средновековие X – XV в. Авторката Йоанна Бенчева въз основа на редица византийски и не само извори разглежда проблема за мястото на императорската трапеза – двореца, манастира, военните експедиции, в чужбина, на лов и др.; също така проследява напитките – основно виното и храните, сервирани на императора: зърнени, месо и дивеч, мляко и млечни продукти, риба и морски дарове, зеленчуци, плодове, ядки, сладкиши, подправки и сосове. Авторката се спира и на етикета на масата и на въпроса за храненето като елемент от политиката и дипломатията – разгледано като възможност за упражняване на влияние чрез организирането на пищни тържества, дарове от храни и вино, но също така и поставянето на отрова в храната и виното, понякога връчвани лично от императора. В заключение Бенчева изтъква, че менюто във византийския двор зависи преди всичко от личните предпочитания на императора. Диетата е балансирана, има храни от различни групи, но преобладава месото, което пък води често до случаи на подагра сред византийския елит. Най-богатата е императорската трапеза по време на официални приеми и сватбени тържества, а също и по време на военен поход.

Накрая, но не по важност, ще споменем и обобщаваща статия на академик Васил Гюзелев, който се спира на характерните „български неща и работи“, с които българите са известни в средновековния свят. Сред тях са засвидетелстваните в изворите *български колани* или *бойни пояси*, също така *българските кожи* или *кожи от Загора*, *кожи от Добруджа*, *кожи от Филипопол* и др. Не бива да пропуснем да споменем и *българския восък* – *сера Zagora*,

като е известно, че през XIII – XIV в. в редица извори под Загора се има предвид Българското царство. В статията е разгледан и въпросът за *българското жито* – жито от Родосто, жито от Варна, от Загора, от Анхиало и т.н., като става ясно от изворите за славата и голямото търсене на българско жито по европейските пазари. Авторът акад. В. Гюзелев се спира и на друг важен артикул – *българското вино*, за което се срещат както положителни, така и отрицателни квалификации в изворите. Любопитно е и сведението на италианския пътешественик Джовани Ботеро (1544 – 1617), който споменава, че християнското население на Пловдив и Одрин, респективно българите, произвеждали и голямо количество ггарра (гроздова ракия) за продан.

В края на книгата е поместен списък на използваните съкращения (с.843 – 845). За хубавия вид на сборника допринася и художественото оформление на корицата, дело на Жеко Алексиев. На заглавната корица е поставено изображение на библейския цар Давид и българския цар Иван Александър, миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника.

BULGARIAN KINGDOM

(2018). *Bulgarian Kingdom*. A collection in honor of the 60th anniversary of Assoc. Prof. Georgi Nikolov. Nikolov, A. /ed./. Sofia: Sofia University Press. 845 p. ISBN 978-954-07-4490-2

✉ **Prof. Dr. Ivayla Popova**

Thracian Studies and Medieval History

Department of Ancient History

Faculty of History

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: ivaylapopova@yahoo.com